

Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Η Βυζαντινή Διπλωματική. Τα έγγραφα των δημοσίων λειτουργιών* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 23], Εκδόσεις BANIAS, Θεσσαλονίκη 2015, σ. i-xvii, 1-153 [ISBN 978-960-288-338-9].

Η παρούσα μελέτη κυκλοφόρησε στη σειρά της Εταιρείας Βυζαντινών Ερευνών και τιμήθηκε με το βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών, της Τάξης των Γραμμάτων και των Καλών Τεχνών, για το έτος 2015. Συνιστά μια σημαντική συμβολή στη διπλωματική μελέτη των υπαλληλικών εγγράφων, η οποία έρχεται να καλύψει ένα αισθητό κενό στην επιστημονική έρευνα¹. Αναμφίβολα, η ομότιμη καθηγήτρια Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου ήταν από τα πλέον κατάλληλα πρόσωπα που θα μπορούσαν να αναλάβουν το έργο αυτό δεδομένης της μακράς ενασχόλησής της με το θέμα². Ταυτόχρονα η ιδιότητά της ως ιστορικού της επιτρέπει να έχει άμεση γνώση της καίριας σημασίας του συγκεκριμένου πηγαιού υλικού για ποικίλους κλάδους της βυζαντινής

¹. Για τα αυτοκρατορικά έγγραφα βλ. F. Dölger - J. Karayannopoulos, *Byzantinische Urkundenlehre, I. Die Kaiserurkunden* [Handbuch der Altertumswissenschaft XII.3.1.1.], München 1968 και I. E. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Διπλωματική. Α. Αυτοκρατορικά έγγραφα* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 4], Θεσσαλονίκη 1972². Για τα πατριαρχικά έγγραφα βλ. J. Darrouzès, *Le Registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle. Etude paléographique et diplomatique* [Archives de l'Orient chrétien 12], Paris 1971. Βλ. και τις επισημάνσεις της συγγραφέως (σ. 20 σημ. 70).

². Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα της Μονής Πάτμου*, τ. Β': *Δημοσίων Λειτουργιών* [Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών / Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών], Αθήναι 1980 (στο εξής: Έγγρ. Πάτμου). - Sur la diplomatie byzantine à l'époque de l'Empire de Nicée, *Βυζαντιανά* 3 (1983) 161-173. - Les déseis et les lyseis. Une forme de pétition à Byzance, du Xe siècle au début du XIVe, στο *La pétition à Byzance. Table ronde, XXe congrès international des études byzantines* (Paris, 19-25 août 2001), εκδ. D. Feissel - J. Gascoü [Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance - Monographies 14], Paris 2004, σ. 105-124. - Τα πλαστά έγγραφα στους μέσους χρόνους στο Βυζάντιο και στα Βαλκάνια. Κριτήρια πλαστότητας, στόχοι και τεχνικές, *Εῶα και Εσπέρια* 7 (2007) 25-41. - Notes de diplomatie byzantine: les actes du Mont Athos, στο *Le Mont Athos et l'Empire byzantin. Trésors de la Sainte Montagne. Petit Palais, Musée des Beaux-Arts de la Ville de Paris, 10 avril-5 juillet 2009. Catalogue*, Paris 2009, σ. 83-97. - Η Βυζαντινή Διπλωματική τον 13^ο αι. Τομές και συνέχεια, *Εῶα και Εσπέρια* 9 (2014) (υπό έκδοσι).

ιστορίας, όπως άλλωστε δηλώνει το πλήθος των σχετικών εργασιών της³.

Η παρουσιαζόμενη μελέτη αποτελείται από τα εξής μέρη: Βραχυγραφίες (σ. xiii-xvι), Εισαγωγή (σ. 1-21), τρία κύρια μέρη: Τα έγγραφα (σ. 23-66), Δομή και Τυπικό των εγγράφων (σ. 67-96), Έγγραφα με ειδικό τυπικό (σ. 97-114), Συμπεράσματα (σ. 115-118), περίληψη και κατάλογο περιεχομένων στα γαλλικά (Résumé σ. 119-126, Table des matières σ. 127), Πίνακα ονομάτων και όρων (σ. 129-139) και Πίνακες εγγράφων (σ. 141-153).

Στον σύντομο κατάλογο Βραχυγραφιών (σ. xiii-xvι), η συγγραφέας περιλαμβάνει τις εκδόσεις των εγγράφων που χρησιμοποιούνται στη μελέτη και επιλεγμένα βοηθήματα⁴. Οι υπόλοιπες εκδόσεις πηγών και σχετική δευτερεύουσα βιβλιογραφία δίνονται στις υποσημειώσεις του κειμένου, επιλογή βέβαια που δεν διευκολύνει τον αναγνώστη να έχει άμεση εποπτεία της πλούσιας βιβλιογραφίας που αξιοποιεί η μελέτη.

Στην Εισαγωγή (σ. 1-21) η συγγραφέας κατ' αρχάς προσδιορίζει τη φύση των υπαλληλικών εγγράφων. Στη συνέχεια, το εισαγωγικό

³. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, 'Ο ἐπὶ τοῦ κανικλείου καὶ ἡ ἐφορεία τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς, *Σύμμεικτα* 1 (1966) 76-94. - Anne Compène, protectrice du couvent de Patmos (À propos d'un sigillion inédit), στο *Μνημόσυνο Σοφίας Αντωνιάδη* [Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας βυζαντινών και μεταβυζαντινών σπουδών 6], Βενετία 1974, σ. 8-16. - Τα πλοία της Μονής Πάτμου (11ος-13ος αιώνας), *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, I. Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας* (Πάτμος, 22-24 Σεπτεμβρίου 1988), Αθήνα 1989, σ. 93-112. - Η συμμετοχή της γυναικάς στην οικονομία κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (η περίπτωση της Σεβίδας κλώστριας), *Εἶσα και Εσπέρια* 5 (2001-2003) 147-177. - Les couvents de l'espace égéen et leur activité maritime (Xe-XIIIe s.), *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 15 (2002) 109-130. - À nouveau sur les bateaux des monastères byzantins (XIIIe-XVe siècles), στο *Γαληνοτάτη Τιμή στη Χρῦσα Μαλτέζου*, εκδ. Γωγώ Βαρζελιώτη - Κ. Τσιγκάκης, Αθήνα 2013, σ. 545-559. - Les actes du Mont Athos et leur valeur comme source historique, στο *Αντικλήνωρ. Τιμητικός Τόμος Σπύρου Ν. Τρωιάνου για τα ογδοηκοστά γενέθλιά του*, εκδ. Βασιλική Α. Λεονταρίτου - Καλλιόπη Αλκ. Μπουρδάρα - Ελευθερία Σπ. Παπαγιάννη, τ. I-II, Αθήνα 2013, τ. II, σ. 1209-1231.

⁴. Στις διπλωματικές εκδόσεις των αθωνικών αρχείων θα πρέπει πλέον να προσθέσουμε την κριτική έκδοση του αρχείου της μονής Ζωγράφου και της μονής Καρακάλλου. Βλ. C. Pavlikianov (έκδ.), *The Medieval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou (980-1600)* [Университетска библиотека 512], Sofia 2014 (στο εξής: Zographou [Pavlikianov]) και του ίδιου, *The Byzantine Documents of the Athonite Monastery of Karakallou and Selected Acts from the Ottoman Period (1294-1835)* [Университетска библиотека 513], Sofia 2015. Η συγγραφέας δεν είχε την ευκαιρία να τις αξιοποιήσει και να τις συμπεριλάβει στη βιβλιογραφία, δεδομένου ότι το κείμενό της παραδόθηκε προς έκδοση ήδη τον Ιούνιο του 2014 και τυπώθηκε στις αρχές του 2015.

μέρος διαρθρώνεται σε τρία κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «*Τα έγγραφα των δημοσίων λειτουργιών ως ιστορική πηγή*» (σ. 2-13), η συγγραφέας παρουσιάζει ευσύνοπτα τη σημασία των εγγράφων ως αξιόλογης και ενίοτε μοναδικής ιστορικής πηγής, που παρέχει στοιχεία για τη διοίκηση, την οικονομία, τους θεσμούς, την αυλική ιεραρχία, την προσωπογραφία, το δικαιοδοτικό σύστημα, την ιστορία, την κοινωνία, την ιστορική γεωγραφία, την εξέλιξη της γλώσσας. Στο δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «*Διπλωματική παράδοση των εγγράφων - Αρχεία*» (σ. 13-18) η συγγραφέας αναφέρεται στη διπλωματική παράδοση των υπαλληλικών εγγράφων (στο πρωτότυπο, σε επικυρωμένα ή απλά αντίγραφα, σε *κοντάκια - διπλωματάρια*) και στα αρχεία όπου κατά κύριο λόγο απόκεινται τα σωζόμενα έγγραφα. Στο τρίτο κεφάλαιο «*Καταγραφή των εγγράφων και μελέτη διπλωματική*» (σ. 18-21) επισημαίνεται η αναγκαιότητα που υπήρχε στην έρευνα για μια συνολική εξέταση των υπαλληλικών εγγράφων από διπλωματική άποψη και προσδιορίζονται οι στόχοι της μελέτης (παρουσίαση, ανάλυση, κωδικοποίηση των εγγράφων, ιστορική ερμηνεία της εξέλιξης του είδους). Αναφέρονται επίσης οι δυσκολίες που ενείχε το συγκεκριμένο εγχείρημα, δεδομένου ότι δεν έχει ακόμη εκδοθεί κριτικά όλο το διπλωματικό υλικό, ούτε και έχουν καταρτιστεί επιτομές των σωζόμενων και μαρτυρούμενων υπαλληλικών εγγράφων.

Το κύριο σώμα της μελέτης διαρθρώνεται σε τρία μέρη:

Στο πρώτο μέρος με τίτλο «*Τα έγγραφα. Ιστορική εξέλιξη και κατάταξη*» (σ. 23-66), αρχικά η συγγραφέας περιγράφει συνοπτικά τα κυριότερα στάδια στην εξέλιξη των υπαλληλικών εγγράφων (όσον αφορά στη διαδικασία έκδοσης, το τυπικό, την ορολογία κ.ά.), τα οποία συσχετίζονται με διοικητικές και γραφειοκρατικές μεταβολές υπαγορευόμενες από ιστορικές εξελίξεις και συγκυρίες. Ακολουθούν τρία κεφάλαια:

Στο πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «*Το χρονικό πλαίσιο*» (σ. 28-36) προσδιορίζεται το χρονικό πλαίσιο στο οποίο μαρτυρούνται και παραδίδονται υπαλληλικά έγγραφα (908-1442). Ο κύριος όγκος των σωζόμενων υπαλληλικών εγγράφων ανήκει χρονικά στους 13^ο και 14^ο αι. Επισημαίνεται ότι σε όλα τα μοναστικά αρχεία παρουσιάζονται σημαντικά κενά όσον αφορά στα έγγραφα αξιωματούχων από τις αρχές έως τα μέσα του 11^{ου} αι. και κατά το α΄ μισό του 12^{ου} αι. Λίγα σώζονται από την περίοδο της βασιλείας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, ενώ αυξάνεται ο αριθμός αυτών που συντάχθηκαν επί Αγγέλων. Η συγγραφέας παραθέτει τους λόγους στους οποίους μπορεί να αποδοθεί η πρόκληση των κενών (εκκαθαρίσεις συσσωρευμένου υλικού από παλαιά έγγραφα με παρωχημένο περιεχόμενο, καταστροφές αρχειακού υλικού από

ληλασίες, φυσική φθορά του χρόνου, κακή συντήρηση κ.λπ.). Εύστοχη είναι η επισήμανση ότι η αυξομείωση του αριθμού των υπαλληλικών εγγράφων σχετίζεται και με τον ρυθμό δραστηριοποίησης των δημοσίων λειτουργών ανάλογα με τις γενικότερες ιστορικές συγκυρίες (ακμή ή αντίθετα κρίση της αυτοκρατορίας, άρα ανάπτυξη ή συρρίκνωση του κρατικού μηχανισμού και εντατική ή μειωμένη διοικητική δραστηριότητα, αντίστοιχα).

Στο κεφάλαιο με τίτλο «*Το γεωγραφικό πλαίσιο*» (σ. 36), η συγγραφέας διευκρινίζει ότι το πλαίσιο εν πολλοίς εξαρτάται από τα όρια της αυτοκρατορίας. Το μεγαλύτερο βέβαια ποσοστό των σωζόμενων εγγράφων προέρχεται από τα αρχεία των μονών του ελλαδικού χώρου, και μάλιστα της αθωνικής κοινότητας.

Στο κεφάλαιο με τίτλο «*Κατάταξη των εγγράφων - Περιεχόμενο, χαρακτηρισμός, ορολογία*» (σ. 36-66), αρχικά προσδιορίζεται το ποικίλο νομικό περιεχόμενο των εγγράφων που συντάσσουν οι δημόσιοι λειτουργοί ανάλογα με τις περιστάσεις για τις οποίες το έγγραφο επιδιδόταν. Επεξηγούνται οι δυσκολίες που ενέχει η κατάταξη των εγγράφων: διάφοροι δηλωτικοί όροι για τον χαρακτηρισμό του ίδιου είδους (*διάγνωσις, απόφασις, κρίσις, υπόμνημα κ.ά.* για δικαστικές αποφάσεις), αοριστία (*γράμμα, σιγίλλιον, πρακτικόν κ.ά.* για ποικίλα είδη εγγράφων), ασάφεια ή απουσία χαρακτηρισμού, χρήση ίδιων όρων για διαφορετικά είδη κ.ά. Στη συνέχεια, η συγγραφέας διευκρινίζει τα κριτήρια που επέλεξε για την κατάταξή τους στην παρουσιαζόμενη μελέτη.

Σε τρία υποκεφάλαια, παρουσιάζονται τα είδη των διοικητικών εγγράφων (σ. 44-47: *αναφορά, υπόμνησις / αναφορά - λύσις, γραφή, ένταλμα*) και προσδιορίζονται η νομική υπόσταση και το περιεχόμενό τους. Ακολουθεί η παρουσίαση των δικαστικών εγγράφων (σ. 47-51: *ψηφος, κρίσις / επίκρισις / κριτήριον έγγραφον / κρισιμόγραφον, υπόμνημα, σημείωμα / σημείωσις, παρασημείωσις, εξέτασις / διάγνωσις / απόφασις, σεκρετικόν γράμμα / σημείωμα*). Τέλος, παρουσιάζονται τα δημοσιονομικά έγγραφα (σ. 51-66) της περιόδου του 10^{ου} αι. - 1203 (*πρωῆξις, λίβελλος, υπόμνημα, απόσπασμα καταστίχου / φύλλον από παραθέσεως / ίσοκώδικον*) και από τον 11^ο/12^ο αι. κ.ε. το *πρακτικόν* και τα συναφή έγγραφα (*παράδοσις, αποκατάστασις, απογραφικόν, γράμμα, σιγίλλιον κ.λπ.*).

Έμφαση θα πρέπει να δοθεί στις επισημάνσεις της συγγραφέως αναφορικά με το χρονικό πλαίσιο κατά το οποίο μαρτυρείται κάθε κατηγορία εγγράφων⁵, την αντικατάστασή τους από νέο ή συναφές

⁵. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις επισημάνσεις της συγγραφέως ότι το ζεύγος *αναφορά / υπόμνησις* (συνήθως προς τον αυτοκράτορα) - *λύσις* μαρτυρείται έως τον 13^ο αι. (σ.

είδος⁶, την εμφάνιση νέων δηλωτικών όρων⁷. Αυτά τα δεδομένα μπορούν να λαμβάνονται υπόψη από τους μελετητές ως βοηθητικά στοιχεία για τη χρονολόγηση εγγράφων και –όπως ορθά επισημαίνει η συγγραφέας– ως τεκμήρια εξέλιξεων στη γραφειοκρατική διαδικασία ή/και την αυτοκρατορική πολιτική. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του *λιβέλλου* (δημοσιονομικού εγγράφου), η εξαφάνιση του οποίου κατά τον 11^ο αι. μπορεί να συσχετιστεί με την αλλαγή στην αυτοκρατορική πολιτική αναφορικά με την αξιοποίηση των κλασματικών γαιών (σ. 52-53, 117). Αξιοσημείωτη επίσης είναι η παρατήρηση (σ. 45) ότι από τον 13^ο αι. κ.ε. δεν σώζονται ούτε μαρτυρούνται *άναφορές* με τη σημασία της ενημέρωσης / έκθεσης πεπραγμένων του δημόσιου λειτουργού προς τον αυτοκράτορα. Η διακοπή στη σύνταξη του εν λόγω διοικητικού εγγράφου υποδηλώνει, κατά τη συγγραφέα, γραφειοκρατική αλλαγή. Όλα τα σχόλια γίνονται βέβαια με βάση το σωζόμενο ή μαρτυρούμενο υλικό και η συγγραφέας διατυπώνει την επιφύλαξη ότι ορισμένες παρατηρήσεις και διαπιστώσεις δεν αποκλείεται να ανατραπούν υπό το φως νέων τεκμηρίων.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ορισμένα συμπληρωματικά στοιχεία:

- Στα δικαστικά έγγραφα θα πρέπει να προστεθεί και η *γραφή κρισίμη*⁸, που μπορεί να ενταχθεί στις *κρίσεις*, *έπικρίσεις*, *κριτήρια*

45-46), το *ύπόμνημα* ως δικαστικό έγγραφο δεν απαντά μετά τον 12^ο αι. (σ. 49), *πράξεις του σερκέτου της θαλάσσης* απαντούν από τα τέλη του 10^{ου} αι. ως το 1204 (σ. 55, 108-112). Βλ. και κατωτ. σημ. 6, 7.

⁶ Βλ. για παράδειγμα την περίπτωση των *άποσπασμάτων καταστίχου / ίσοκωδίων / φύλλων από παραθέσεως*, που δεν χρησιμοποιούνται από τις αρχές του 12^{ου} αι. κ.ε., καθώς αντικαταστάθηκαν από τα *πρακτικά τα παρεκβληθέντα εκ της θέσεως* (σ. 54-55, 56-58). Παρά τη συγκεκριμένη αλλαγή, που σχετίζεται με ευρύτερη εξέλιξη στη δημοσιονομική πρακτική (βλ. και κατωτ. σημ. 17), η διπλωματική μορφή του νέου είδους εγγράφου –το οποίο δεν φέρει χρονολογία, ακριβώς όπως και τα παλαιότερα *άποσπάσματα καταστίχου*– υποδηλώνει τη συνέχεια της γραφειοκρατικής παράδοσης. Παράλληλα, η παρατήρηση της συγγραφέως αναφορικά με την απουσία χρονολογίας (σ. 58 σημ. 196, σ. 112) επιτρέπει στον μελετητή να διακρίνει τα νεοσυνταχθέντα *πρακτικά* από τα *πρακτικά* που στην πραγματικότητα αντιγράφουν αποσπάσματα από το κτηματολόγιο (θέσις, μεγάλη θέσις κ.λπ.).

⁷ Για παράδειγμα, οι *ύπομνήσεις* των δημοσίων λειτουργών προς τον αυτοκράτορα για την επίλυση μιας αμφισβητούμενης υπόθεσης αποκαλούνταν *άναφορές* ως το τρίτο τέταρτο του 11^{ου} αι. (σ. 45, 97).

⁸ Βλ. *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, έκδ. F. Miklosich - I. Müller, τ. I-VI, Vindobonae 1860-1890 (στο εξής: MM), τ. IV, αρ. 22 (1268· βλ. Hélène Ahrweiler, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques [1081-1317] particulièrement au XIIIe siècle, *Travaux et Mémoires* 1 [1965] 1-204, σ. 149 [στο εξής: H. Ahrweiler, Smyrne]), σ. 74.6: *γραφή κρισίμη* και σ. 74.9: *άποκαταστατικής γραφής* (πρβλ. και MM IV, αρ. 7/IV [1236], σ. 39.26-27: *άποκαταστατικήν*

έγγραφα, κρισιμόγραφα (σ. 49). Επίσης, σε αρκετά δικαστικά έγγραφα μαρτυρείται και η *έγγραφος επιφώνησις*, με την οποία καλούνται οι διάδικοι, προκειμένου να διενεργηθεί επιτόπια έρευνα και δικαστική κρίση⁹, ή ενημερώνεται ο αντίδικος σχετικά με καταδικαστική σε βάρος του απόφαση και καλείται σε καθορισμένο χρονικό διάστημα να επανορθώσει και στο εξής να απέχει από τις κτήσεις του δικαιωμένου διαδίκου¹⁰.

- Η συγγραφέας σχολιάζει (σ. 52) ότι η *πράξις* ως έγγραφο δημοσιονομικού περιεχομένου απαντά μόνο τον 10^ο αι. και πολύ σπάνια τον 13^ο αι. Ωστόσο, εντοπίζουμε μνείες *πράξεων* ως δημοσιονομικών εγγράφων και κατά τον 11^ο και 12^ο αι.¹¹.

γραφής). Πρβλ. και Zographou (Pavlikianov) αρ. 6 (1267): *γραφή* (πρβλ. 7.53 [1267]: *γράμματα*, 7.57: *κρίσιν*).

⁹. Βλ. *Actes d'Iviron*, έκδ. J. Lefort - N. Oikonomidès κ.ά., τ. I-IV [Archives de l'Athos XIV, XVI, XVIII-XIX], Paris 1985-1995 (στο εξής: Iviron) αρ. 51.92-93 (1103): «έγγράφος έπεφων[ησ]αμ(ε)θα(α), κα[θώς] και ή προβάσα έγγραφος επιφώνησις δηλοῖ» στ. 95-99: «δι' ήμετέρας γραφής περι τούτου επ[ι]φ[ωνη]σάντ(ων) ...⁴²... παρ' ήμ(ων) προδ(ς) αυπ(όν) επιφώνησις».

¹⁰. *Actes de Vatopédi*, έκδ. J. Bompaire - J. Lefort κ.ά., τ. I-II [Archives de l'Athos XXI-XXII], Paris 2001, 2006 (στο εξής: Vatopédi), αρ. 49.93 (1317): «Τήν μ(έν)τοι δηλωθεισ(αν) τοῦ εξαμηνιαίου καιροῦ διορίαν δήλην επί πλέ(ον) τῷ Βαρδαλή καθιστάντες, έγγράφ(ως) τὲ αὐτήν εξεθέμεθα, και δι' αξιοπίστων προσώπων ... αὐτῷ επεφωνησάμεθα». Πρβλ. και ό.π. αρ. 18.9 (1265) και 48.31 (1317). - *Actes de Lavra*, έκδ. P. Lemerle - N. Svoronos κ.ά., τ. I-IV [Archives de l'Athos V, VIII, X, XI], Paris 1970-1982 (στο εξής: Lavra), αρ. 64.7, 18, 105-109 (1162, μνεία): 65.55 (1181, μνεία). - MM IV, αρ. 83, σ. 155.1-2 (1259: F. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, τ. III: *Regesten von 1204-1282*, München 1977² [στο εξής: F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*], αρ. 1874) αρ. 121, σ. 208.28-31 (1259: F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1879) κ.α., όπου όμως δεν μπορεί να διακρίνει κανείς αν πρόκειται για έγγραφη ή προφορική *επιφώνηση*. Θεομά ευχαριστώ τον ομότιμο καθηγητή Νομικής κ. Γιώργο Π. Νάκο για τον πολύτιμο χρόνο που μου διέθεσε και τις διευκρινίσεις που μου παρέσχε αναφορικά με ορισμένα δικαστικής και νομικής φύσης έγγραφα.

¹¹. Lavra αρ. 39.1-2, 3 (1079, μνεία *πράξεων* πρακτόρων που άσκησαν καθήκοντα από τις αρχές της δεκαετίας του 1040 έως το 1064/65): 50.42 (1089, μνεία βλ. και σ. 267, *Actes mentionnés*: αρ. 3): 64.22-25 (1162, μνεία). - *Actes d'Esphigménou*, έκδ. J. Lefort [Archives de l'Athos XV], Paris 1973 (στο εξής: Esphigménou), αρ. 5.1-3 (1095, μνεία). - Th. I. Uspenskij, *Mnenija i postanovlenija konstantinopolskich promestnych soborov XI i XII vv. o razdače cerkovnych imuščestv (charistikarij)*, *Izvestija Russakgo Arkheologiceskago Instituta v Konstantinopole* 5 (1900) 1-48, σ. 31.1-4 (1164: το μαρτυρούμενο έγγραφο χρονολογείται στο 1102: βλ. F. Dölger - P. Wirth, *Regesten der Kaiserkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, τ. II: *Regesten von 1025-1204*, München 1995², αρ. 1217). Πρβλ. *Actes de Docheiariou*, έκδ. N. Oikonomidès [Archives de l'Athos XIII], Paris 1984 (στο εξής: Docheiariou), αρ. 2.9, 27 (1089, μνεία *πράξεως* με τη σημασία της διοικητικής ενέργειας: Βλ. την άποψη του εκδότη σ. 56).

- Όσον αφορά στον *λίβελλο* ως έγγραφο δημοσίου λειτουργού που προβαίνει σε πώληση γης του δημοσίου, θα προσθέσουμε ότι ο όρος με την ίδια σημασία απαντά και στα τέλη του 11^{ου} αι.¹²

- Η συγγραφέας σημειώνει (σ. 54) ότι το *ὑπόμνημα* ως δημοσιονομικό έγγραφο μαρτυρείται μόνο τον 10^ο αι. για την αναθεώρηση του καταβλητέου ποσού κατά την πώληση δημόσιας γης. Θα πρέπει βέβαια να σημειώσουμε ότι τον 11^ο αι. αρκετοί κριτές θεμάτων φέρουν και το οικονομικό αξίωμα του αναγραφέα, εξισωτή, πράκτορα κ.λπ. Ως εκ τούτου, ορισμένα *ὑπομνήματα* που μνημονεύονται ότι συντάχθηκαν από αυτούς τους αξιωματούχους δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι επρόκειτο για δημοσιονομικού περιεχομένου κείμενα – εκτός αν τα συμφραζόμενα δεν αφήνουν καμία αμφιβολία για τη δικαστική φύση των συγκεκριμένων εγγράφων. Ο όρος άλλωστε φαίνεται ότι συνέχιζε να είναι σε χρήση για δημοσιονομικά έγγραφα και τον 12^ο αι. – αν και μαρτυρείται σπάνια¹³.

- Το *ἔνταλμα* (ή *ένταλματικόν*), δηλαδή η έγγραφη εντολή αξιωματούχου προς έναν ιεραρχικά κατώτερο ή και υφιστάμενό του, προκειμένου να εκτελεστεί μια διοικητική πράξη κατόπιν αυτοκρατορικού ορισμού, απαντά σπανίως και ως *ὑπόμνημα*¹⁴. Επίσης, εντοπίζουμε και τον χαρακτηρισμό *παρέκβολον / παρεκβόλιον*¹⁵. Η

¹². Docheiarion αρ. 2.6, 24-25, 34-35 (1089, μνεία).

¹³. MM IV, αρ. 11, σ. 318.26 (1175). Βλ. και Έφη Ράγια, *Λάτρος: Ένα άγνωστο μοναστικό κέντρο στη δυτική Μικρά Ασία. Με λεπτομερή σχολιασμό των εγγράφων του αρχείου της μονής Θεοτόκου του Στύλου*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 242, που ορθά επισημαίνει ότι στο πρωτότυπο κείμενο μετά τη φράση «*ἂ εἰσὶ ταῦτα*» (318.14-15) ακολουθούσε η απογραφή των περιουσιακών στοιχείων της μονής. Είναι μάλλον σκόπιμο να προσθέσουμε ότι το συγκεκριμένο *ὑπόμνημα* σχετίζεται με την αποκατάσταση των δικαιωμάτων του δημοσίου επί παροίκων που κακώς έως τότε απασχολούσε η μονή Αγ. Παύλου (Λάτρος). Βλ. και MM IV, αρ. 12, σ. 319.20-21, 29, 320.1 (1189).

¹⁴. Βλ. Iviron αρ. 51.91 (1103, μνεία): *ένταλματικόν* πρβλ. και στ. 28, 30 (βλ. και σ. 206: Actes insérés αρ. 2), όπου χαρακτηρίζεται *ὑπόμνημα*, ενώ έφερε και σφραγίδα (στ. 29 πρβλ. το σχόλιο της συγγραφέως σημ. 376). Πρβλ. και Έγγρ. Πάτιμου αρ. 51.371, 396: *ένταλμα* (1088) πρβλ. στ. 397: «*ένταλματικῶς δοθεὶς διορισμός*».

¹⁵. Βλ. Iviron αρ. 35.2-17, 18 (1062 βλ. και σ. 102: Acte inséré). Πρβλ. και ό.π. αρ. 34.17-19 (1062, μνεία βλ. και σ. 96: Actes mentionnés αρ. 8) και Esphigménu αρ. 4.1-12 (1078, ενσωματωμένο βλ. και σ. 52: Actes mentionnés αρ. 3 [inséré]), όπου όμως δεν διακρίνεται αν προηγήθηκε αυτοκρατορικός ορισμός. Ο χαρακτηρισμός *παρέκβολον / παρεκβόλιον* πιθανόν οφείλεται στο γεγονός ότι στα εντάλματα περιλαμβανόταν απόσπασμα του αυτοκρατορικού ορισμού (πρβλ. Iviron II. σ. 102) ή το διατακτικό προηγηθείσας δικαστικής απόφασης (πρβλ. την ερμηνεία του J. Lefort στο Esphigménu σ. 52: L'affaire) ή στο ότι επισυναπτόταν *ισοκώδικον* ή/και αντίγραφο *πρακτικοῦ* που συντάχθηκε στο πλαίσιο προηγούμενης δικαστικής κρίσης. Πάντως, πρόκειται για εντάλματα που απευθύνονται άμεσα προς τους υφιστάμενους των αξιωματούχων για τη διενέργεια διοικητικής πράξης: «*ὀφείλ(εις) ἀπελθεῖν (καὶ) ἀπὸ τ(ῶν) πλησιοχώρων χωρ(ί)ων προσκαλέσασθ(αι) ...*» (Iviron αρ. 35.13-17).

συγγραφέας επισημαίνει ότι από τον 13^ο αι. κ.ε. δεν απαντούν *έντάλματα*. Σημειώνει ακόμη ότι στο εξής η διαδικασία μαρτυρείται σπανίως με τη *γραφή* ή το *πιττάκιον* (που όμως ανήκει σε άλλο διπλωματικό είδος). Το γεγονός κατά τη συγγραφέα (σ. 46-47, 93-94, 100-102, 117) υποδηλώνει μια αλλαγή στη διοικητική πρακτική, που σχετίζεται με την τάση άμεσης επίλυσης των ζητημάτων¹⁶.

- Όσον αφορά στα έγγραφα *παραδόσεως*, θα συμφωνήσουμε με την επισήμανση της συγγραφέως ότι απαντούν κατά κύριο λόγο από τον 13^ο αι. κ.ε. (σ. 59)¹⁷. Ωστόσο, θα ήταν χρήσιμο να διακρίνουμε τις περιπτώσεις κατά τις οποίες συντάσσονταν *παραδόσεις*: α) *Πρακτικά παραδόσεως* συντάσσονταν για την καταγραφή κήσεων ή/και εργατικού δυναμικού καθώς και των σχετικών φορολογικών υποχρεώσεων ή/και προνομίων από φορολογικούς αξιωματούχους στο πλαίσιο γενικών απογραφών. Ως τίτλοι ιδιοκτησίας επιδίδονταν στους δικαιούχους, ενώ ταυτόχρονα καταχωρίζονταν στα αρχεία των αρμόδιων οικονομικών υπηρεσιών¹⁸. β) Άλλα *πρακτικά παραδόσεως* αφορούσαν μεμονωμένα περιουσιακά στοιχεία και συντάσσονταν από τους αξιωματούχους που διενεργούσαν με αυτοκρατορική εντολή μια συγκε-

¹⁶ Για ορισμένα ακόμη παραδείγματα *γραφών* βλ. MM IV, αρ. 11, σ. 317.1-318.4 (1175, ενσωματωμένη). - Zographou (Pavlikianov) αρ. 15.9-10 (1290, μνεία). - *Actes de Chilandar, Première partie : Actes grecs*, έκδ. L. Petit, *Vizantijskij Vremennik* 17 (1911), Priloženie 1 [Actes de l'Atchos V], ανατ. Amsterdam 1975 (στο εξής: Chilandar [Petit]), αρ. 120 (1330).

¹⁷ Η εμφάνιση των *παραδόσεων* ευρέως από τον 13^ο αι. σχετίζεται βέβαια με την αλλαγή στη φοροτεχνική διαδικασία που είχε ολοκληρωθεί ως τον 12^ο αι. και που ανέδειξε το *πρακτικόν* και τα συναφή έγγραφα (*παραδόσεις, αποκαταστάσεις κ.λπ.*) στο κύριο δημοσιονομικό εργαλείο για την περιγραφή της περιουσιακής και φορολογικής κατάστασης των φυσικών και νομικών προσώπων (βλ. Νυσταζοπούλου, *Διπλωματική* 54-55 και σημ. 186-56-57 και σημ. 191, 195, με τη σχετική βιβλιογραφία βλ. και σ. 63, 113-114). Η μειωμένη μαρτυρία κατά την προηγούμενη περίοδο προφανώς θα πρέπει να αποδοθεί στο προαναφερθέν αρχαιολογικό κενό που παρατηρείται ιδίως επί βασιλείας Ιωάννη Β' και Μανουήλ Α' Κομνηνών και σε μικρότερο βαθμό επί Αγγέλων (βλ. σχετικά ό.π. σ. 32).

¹⁸ Βλ. Esphigménu αρ. 14 (1318): το έγγραφο χαρακτηρίζεται *πρακτικόν* (σ. 232). Βέβαια εντάσσεται στα έγγραφα *παραδόσεως*, όπως δηλώνει η χρήση του αντίστοιχου ρήματος (σ. 2: *παραδοῦναι*, σ. 5: *παραδιδόμεν*). Βλ. επίσης ό.π. αρ. 8 (ca. 1300), 15 (1321), 16 (1321). - Iviron αρ. 70 (1301), 75 (1318), 79 (1320). - *Actes de Chilandar*, τ. I: *Des origines à 1319*, έκδ. Mirjana Živojinović - Vassiliki Kravari - Chr. Giros [Archives de l'Atchos XX], Paris 1998 (στο εξής: Chilandar I.), αρ. 26.1-5 (πρὸ 1281, μνεία) κ.α. Πρόκειται για απογραφικά πρακτικά που καταγράφουν και επικυρώνουν ήδη κατεχόμενα περιουσιακά στοιχεία (αυτά προφανώς υφίστανται μικρότερες ή μεγαλύτερες αλλαγές στην πάροδο του χρόνου όσον αφορά στην έκταση, το εργατικό δυναμικό, τη φορολόγηση κ.λπ.), ενώ ενδέχεται να συμπεριλαμβάνουν και νεοαποκτηθείσα περιουσία σε σχέση με την προηγούμενη απογραφή.

κριμένη δημοσιονομική πράξη (λ.χ. *ικάνωσιν*¹⁹, *έπιβολή*²⁰, ανταλλαγή γαιών²¹, παραχώρηση ή δωρεά αυτοκρατορικών ή δημόσιων γαιών και άλλων περιουσιακών στοιχείων²²). Τέτοιου είδους *παραδόσεις*, που δεν συντάσσονταν στο πλαίσιο γενικών απογραφών, σώζονται ή μαρτυρούνται ήδη από το β' μισό του 11^{ου} αι.²³. Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι *παραδόσεις* για την εκτέλεση αυτοκρατορικών δωρεών ή αποφάσεων δεν διενεργούνταν μόνο από οικονομικούς αξιωματούχους, αλλά ενίοτε και από επαρχιακούς δικαστές και πολιτικούς διοικητές (κριτές/πραίτορες θεμάτων)²⁴ ή αργότερα από προκαθημένους πόλεων²⁵, κεφαλές²⁶, σε σπάνιες και ειδικές περιπτώσεις και από εκκλησιαστικά πρόσωπα²⁷. γ) Τέλος, έγγραφο *παραδόσεως* επιδιδόταν στον δικαιωμένο διάδικο έπειτα από την εκδίκαση κτηματικής διαφοράς και άλλων ζητημάτων ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Αυτά απολύονταν από τους οικονομικούς, δικαστικούς, διοικητικούς ή/και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους που είχαν αναλάβει την εκδίκαση της υπόθεσης²⁸. Η

¹⁹. Iviron αρ. 52.6-9, 27-39 (1104, μνεία *πρακτικῶν παραδόσεως*).

²⁰. Lavra αρ. 50.1-27, 29, 42 (1089, μνεία *πρακτικῶν παραδόσεως*).

²¹. Lavra αρ. 56.23-54 (1104, μνεία δύο *πρακτικῶν παραδόσεως*).

²². Βλ., για παράδειγμα, Έγγρ. Πάτμιου αρ. 50 (1073, *πρακτικόν* στ. 101: *έποίησα την παράδοσιν*) και στ. 81-82 (μνεία άλλης *παραδόσεως*): αρ. 51 (1088, *πρακτικόν* στ. 388: *παραδοῦναι*, στ. 414 κ.α.: *παραδέδωκα*): αρ. 52 (1089, όπου μνεία και άλλων *πρακτικῶν παραδόσεως*). – Lavra αρ. 44.16-17 (1082, μνεία): 45.21, 24, 30 (1084, μνεία): 64.47-51 κ.α. (1162, μνεία παραχώρησης διαφόρων προνοιών με το ρήμα *έδόθη*): 65.7-8, 12-13 κ.α. (1181, μνεία *παραδόσεως* προνοιών). – *Actes de Xénophon*, έκδ. Denise Papachryssanthou [Archives de l'Athos XV], Paris 1986 (στο εξής: Xénophon), αρ. 2.3-6, 12, 15 (1089, μνεία). – Iviron αρ. 56 (1152).

²³. Η συγγραφέας επισημαίνει (σ. 59) ότι ο όρος *παραδοσις* αναφέρεται σπάνια από τον 11^ο αι. Πάντως, είναι αρκετά τα σωζόμενα ή μαρτυρούμενα *πρακτικά* που προσδιορίζονται με το αντίστοιχο δηλωτικό ρήμα, καθώς και αυτοκρατορικά προστάγματα που αναθέτουν σε αξιωματούχους να διενεργήσουν παράδοση περιουσιακών στοιχείων (*ποιήσασθαι την τῶν κτημάτων παράδοσιν, παραδοῦναι κ.λπ.*).

²⁴. Πρβλ. Iviron αρ. 57.14-15 (1250, μνεία *παραδόσεως*, τ.ρ.γ. 1085: βλ. M. Kaplan, Retour sur le dossier du monastère de la Théotokos Éleousa à Stroumitza, *Zbornik radova Vizantoloskog instituta* 50 (2013) 479-492, σ. 483 και αρ. 16).

²⁵. MM IV, αρ. 8/I, σ. 44.11-14: αρ. 8/II, σ. 44-45 (1227: βλ. H. Ahrweiler, Smyrne 156): αρ. 79, σ. 146-150 (1234), με εντολή (*γραφή*) του μεσάζοντος Δημήτριου Τορνίκη (πρβλ. ό.π. σ. 145).

²⁶. *Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès)*, έκδ. Lisa Bénou [Textes. Documents. Etudes sur le monde byzantin 2], Paris 1998 (στο εξής: Prodromou [Bénou]), αρ. 209 (1327).

²⁷. Chilandar I. αρ. 4.38-39 (1198, μνεία): πρβλ. και 5.24-26 (1199, μνεία). Βλ. και Denise Papachryssanthou, Histoire d'un évêché byzantin: Hiérissos en Chalcidique, *Travaux et Mémoires* 8 (1981) 373-396, σ. 381 σημ. 73. Πρβλ. επίσης Xénophon αρ. 1.143-155 (1089).

²⁸. Βλ., για παράδειγμα, Iviron αρ. 31.50, 52-53, 58 (1056): αρ. 34.15-20, 27 (1062, μνεία *πρακτικῶν διαιρέσεως και παραδόσεως*): αρ. 35, ιδίως στ. 38: *παρεδόθησαν*

ίδια επισήμανση αφορά και στα έγγραφα *ἀποκαταστάσεως* (*ἀποκατάστασις, παραδοτική ἀποκατάστασις, ἀποκαταστατική γραφή*) που συντάσσονταν με την ολοκλήρωση μιας δικαστικής κρίσης²⁹.

- Τέλος, η συγγραφέας αναφερόμενη στο *γράμμα* ως δημοσιονομικό έγγραφο (σ. 60-61) εντάσσει σε αυτήν την κατηγορία και *γράμματα* που διευθετούν δικαστικές διαφορές³⁰, καθώς και ένα *έκδοτήριο γράμμα/παράδοση*³¹. Η επιλογή αυτή θα μπορούσε να δημιουργήσει προβληματική, γιατί πρόκειται για δικαστικά έγγραφα και για δικαιοπρακτικό έγγραφο, αντίστοιχα.

Στο δεύτερο μέρος της μελέτης (σ. 67-95), που φέρει τον τίτλο «*Δομή και τυπικό των εγγράφων. Ανάλυση των δομικών στοιχείων*», η συγγραφέας διαλαμβάνει από διπλωματική άποψη τα έγγραφα. Στο εισαγωγικό κεφάλαιο με τίτλο «*Γενικά Χαρακτηριστικά* (σ. 67-72)» επισημαίνεται ότι, παρότι τα υπαλληλικά έγγραφα δεν ακολουθούν αυστηρούς κανόνες, τηρείται η κοινή διάρθρωση των εγγράφων σε *πρωτόκολλο* (*επίκληση / invocatio, τίτλωση / intitulatio, επιγραφή / inscription-pertinentia*) – *κείμενο* (*προοίμιο / arenga, έκθεση / narratio, διατακτικό / dispositio, επικύρωση / corroboratio*) – *εσχατόκολλο* (*χρονολογία, υπογραφή, σφραγίδα*). Σημειώνονται οι ιδιαιτερότητές τους σε σχέση με τα αυτοκρατορικά και τα πατριαρχικά έγγραφα, λ.χ.

(1062 = αρ. 34.30-31: *μνεία πρακτικοῦ διαιρέσεως και παραδόσεως*) αρ. 80.11 (1324, μνεία). – Esphigméπου αρ. 4 (1078, στ. 21: *παρεδόθησαν*, στ. 25: *πρακτικόν*, στ. 27-30: *περιορισμός και παράδοσις*). – MM IV, αρ. 164 (1302 ή 1307· βλ. H. Ahrweiler, Smyrne 153-154), σ. 258-259, ιδίως 259.1-3 (μνεία: *παραδώσωσι*). – Chilandar (Petit) αρ. 120, σ. 252.2, 10 (1330, μνεία).

²⁹ Βλ., για παράδειγμα, Έγγρ. Πάτιμου αρ. 61 (1216), στ. 13-14: *παράδοσιν*, στ. 21-22: *ἀποκαταστήσης*, στ. 37: *ἀποκαταστατικὴν γραφήν*, στ. 45: *ἀποκατάστασιν* αρ. 64 (1251), στ. 16: *παραδοτικὴν ἀποκατάστασιν*, στ. 43: *ἐδικαιώσαμεν καὶ ἀποκατεστήσαμεν*. Πρβλ. και MM IV, αρ. 121, σ. 208.20-25 (1259· F. Dölger - P. Wirth, *Regesten*, αρ. 1879) κ.α.

³⁰ Βλ. Vatopédi αρ. 111 (1358). – Prodromou (Bénou) αρ. 127 (1304), 129 (1322). Πρβλ. και ό.π. αρ. 128 (1325) και Iviron αρ. 80 (1324): συμβιβαστικές επιλύσεις που εμπειριέχουν *περιορισμό* της διαφιλονικούμενης κτήσης.

³¹ Βλ. Lavra αρ. 100 (1305): Το *έκδοτήριο γράμμα* ή *γραμμάτιον* που συντάξε ο εκπρόσωπος της αρχιεπισκοπής Λήμνου για την παραχώρηση μονυδρίου προς τη μονή της Λαύρας δεν αποτελεί έγγραφο δημοσίου λειτουργού. Απλώς επικυρώνεται από τον *δούκα* και *κεφαλατικέοντα* Λήμνου για μεγαλύτερη κατοχύρωση των συμβαλλόμενων μερών. Πρβλ. και μια ιδιαίτερη περίπτωση ό.π. αρ. 137 (1357): *γράμμα* που επικυρώνει τις κτήσεις της μονής Λαύρας στη Θάσο. Ο μέγας στρατοπεδάρχης Αλέξιος και ο μέγας πρμικήριος Ιωάννης κατείχαν τη Θάσο «*ὡς κληρον ἴδιον, ὥστε προσεῖναι δηλονότι ταῦτην ἡμῖν εἰς τὸ ἐξῆς κ(α)τ(ὰ) λόγον γονικότητος ἀναφαίρετον*». Μάλιστα, η αναγνώριση των μοναστικών κτήσεων γίνεται «*εἰς μνημόσυνον*» αυτών. Πρβλ. όμως και Vassiliki Kravari (έκδ.), *Actes de Pantocrator* [Archives de l'Athos XVII], Paris 1991, σ. 8, για την ιδιότητά τους ταυτόχρονα ως διοικητών.

συμβολική αντικατάσταση της *επίκλησης* με το σημείο του σταυρού, συχνός συνδυασμός της *τίτλωσης* (αναφοράς του αξιωματούχου που συντάσσει το έγγραφο) με την *επιγραφή* (αναφορά στον παραλήπτη), συχνή παράλειψη του προομίου. Στα επόμενα κεφάλαια παρουσιάζονται ειδικότερα θέματα διπλωματικής, όπως οι τυπικές εισαγωγικές και καταληκτικές φράσεις των εγγράφων (σ. 72-74), η χρονολογία (σ. 75-77), η υπογραφή (77-82), η σφραγίδα (σ. 82-86)³², τα σημειώματα επί του νότου (σ. 86-91), η *κατάστροση* του εγγράφου (σ. 91-93).

Πέραν της μεθοδικής και έγκυρης παρουσίασης των σχετικών δεδομένων, αξιοσημείωτες είναι οι παρατηρήσεις της συγγραφέως που αφορούν στην εξέλιξη των επιμέρους εγγράφων από διπλωματική άποψη. Αυτές μπορούν επίσης να λαμβάνονται υπόψη από τους μελετητές στην προσπάθεια χρονολόγησης εγγράφων³³. Ιδιαίτερη έμφαση όμως θα πρέπει να δοθεί στη διαπίστωση που προκύπτει από τη συγκριτική και διαχρονική μελέτη του συνόλου των υπαλληλικών εγγράφων. Η συγγραφέας συμπεραίνει ότι μετά το 1204 επήλθε μια σημαντική τομή στη διπλωματική, καθώς από τον 13^ο αι. εντοπίζονται πολλές αλλαγές στη μορφή και τη δομή των εγγράφων και μια σαφής τάση κωδικοποίησης στο τυπικό τους³⁴. Επίσης καταργούνται παλιές πρακτικές της γραφειοκρατίας (όπως οι *καταστροφές*) και υιοθετούνται νέες (όπως η καταγραφή επί του νότου συναφών εγγράφων). Κατά τη συγγραφέα (σ. 94, 98 κ.α.), οι μεταβολές αυτές αντικατοπτρίζουν τις βαθύτερες πολιτικές, διοικητικές και γραφειοκρατικές αλλαγές του 13^{ου} αι. και κυρίως της παλαιολόγειας περιόδου.

³² Όσον αφορά στους *απογραφείς* που λειτουργούσαν ως ομάδα και είχαν κοινή σφραγίδα, στο παράδειγμα που αναφέρει η συγγραφέας (σ. 83) θα προσθέσουμε δύο ακόμη περιπτώσεις από την περιφέρεια Θεσσαλονίκης: Ν. Oikonomides, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington, D.C. 1986, αρ. 138 (1262), 145 (1318). Αναφορικά με τις έμμετρες σφραγίδες (σ. 85 σημ. 322) θα πρέπει να σημειώσουμε την πρόσφατη σχετικά έκδοση της Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden*, τ. I: *Einleitung, Siegellegenden von Alpha bis inklusive My* [Wiener Byzantinistische Studien, Band 28/1], Wien 2011.

³³ Αναφέρουμε, για παράδειγμα, την επισήμανση της συγγραφέως ότι μετά τον 11^ο αι. στα υπαλληλικά έγγραφα δεν απαντά *τίτλωση* και *επιγραφή* (σ. 67-68), στα δε έγγραφα του 13^{ου} αι. κ.ε. η αναφορά του παραλήπτη συνήθως αναγράφεται επί του νότου (σ. 68, 91), ή ότι μετά τα τέλη του 12^{ου} αι. η χρονολογία λήψης της εντολής που προκάλεσε μια διοικητική πράξη δεν αναφέρεται στο σχετικό έγγραφο του εντολοδόχου αξιωματούχου (σ. 76).

³⁴ Κατά κανόνα δεν υπάρχει *πρωτόκολλο* (σ. 68, 73), η έκθεση της υπόθεσης και η περιγραφή της διαδικασίας είναι –με εξαίρεση ορισμένα δικαστικά έγγραφα– πιο συνοπτική για προφανείς λόγους οικονομίας στη γραφική ύλη (σ. 69, 71), τυποποιείται η εισαγωγική και η καταληκτική φράση (σ. 72-74), η εκφορά της χρονολογίας (σ. 76), η υπογραφή του αξιωματούχου (σ. 78-79) κ.ά. Βλ. και τη γραφική παράσταση των υπαλληλικών εγγράφων (σ. 95).

Θα πρέπει στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι η μελέτη περιέχει πλήθος χρήσιμων πληροφοριών και παρατηρήσεων όσον αφορά στις γραφειοκρατικές διαδικασίες, τη λειτουργία των κεντρικών και επαρχιακών υπηρεσιών και την εξέλιξη ποικίλων διοικητικών και οικονομικών θεσμών. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις παρατηρήσεις της συγγραφέως για τον τρόπο που διενεργούνταν οι γενικές απογραφές και ενημερωνόταν το κτηματολόγιο (σ. 57, 63-66), για την καταχώριση γνήσιων αντιγράφων των υπαλληλικών εγγράφων στα αρχεία των κεντρικών υπηρεσιών αλλά και την εγκατάλειψη της πρακτικής αυτής μετά το 1204 (σ. 69-70, 92-93, 117), για την πρακτική απόσυρσης άκυρων εγγράφων (σ. 34 σημ. 109)³⁵, για τον έλεγχο πιστότητας κατά την καταγραφή των πεπραγμένων προτού υπογραφούν τα πρακτικά μιας δίκης (σ. 104-105), για τη σύσταση και λειτουργία του *σεκρέτου τής θαλάσσης* (σ. 108 κ.ε.), για την τάση απλοποίησης των διαδικασιών και την προσπάθεια για άμεση διεκπεραίωση των διοικητικών πράξεων επί Παλαιολόγων (σ. 93-94, 98, 117-118).

Το τρίτο μέρος της μελέτης (σ. 97-114) φέρει τον τίτλο «*Εγγραφα με ειδικό τυπικό*». Εδώ παρουσιάζονται αναλυτικά το ιδιαίτερο τυπικό και οι διπλωματικές εξελίξεις των εγγράφων: *άναφορά / υπόμνησις*³⁶, *ένταγμα, γραφή, σημείωμα / σημειώσεις, ισοκώδικον / φύλλον από παραθέσεως, πρᾶξις τοῦ σεκρέτου τής θαλάσσης, πρακτικόν*³⁷, *περιορισμός*³⁸.

Ακολουθούν τα Συμπεράσματα (σ. 115-118), όπου η συγγραφέας συνοψίζει τα σημαντικότερα πορίσματα της έρευνας και ερμηνεύει ιστορικά τη διπλωματική εξέλιξη των υπαλληλικών εγγράφων. Εύστοχα συσχετίζει τα δεδομένα και τις μεταβολές στη διπλωματική και στη γραφειοκρατική διαδικασία με τις διοικητικές και οργανωτικές

³⁵ Θα προσθέσουμε μια ακόμη περίπτωση: Zographou (Pavlikianov) αρ. 7.46-49 (1267).

³⁶ Η συγγραφέας επισημαίνει ότι το υπαλληλικό έγγραφο *άναφορά / υπόμνησις* προς τον αυτοκράτορα εντάσσεται διπλωματικά στο γενικότερο είδος των *υπομνήσεων / δεήσεων - λύσεων*. Για τις *δεήσεις*, εκτός από τη μελέτη της συγγραφέως (βλ. ανωτ. σημ. 2), βλ. και τη διδακτορική διατριβή του Ι. Κ. Παναγιωτίδη, *Η Δέησις / Supplicatio ενώπιον του αυτοκράτορα στο βυζαντινό-ρωμαϊκό δίκαιο (4^{ος}-15^{ος} αι.)*, που εκδόθηκε σχετικά πρόσφατα στη Σειρά του ομότ. καθηγητή Γ. Π. Νάκου, Πηγές και Μελέτες Ιστορίας Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου, αρ. 6, Θεσσαλονίκη 2011.

³⁷ Πρβλ. και τις επισημάνσεις του J. Lefort, *Observations diplomatiques et paléographiques sur les praktika du XIVe siècle*, στο *La paléographie grecque et byzantine, Actes du colloque International du C.N.R.S.* (Paris, 21-25 octobre 1974), εκδ. J. Glenisson - J. Bompaire - J. Irigoien, Paris 1977, σ. 461-472, εδῶ 465 κ.ε.

³⁸ Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε την επισήμανση (σ. 114) ότι οι νεοσυνταχθέντες *περιορισμοί* γαιών φέρουν χρονολογία, γεγονός που επιτρέπει τη διάκρισή τους από τα αντιγραμμένα αποσπάσματα από τη *θέσιν*.

αλλαγές του κράτους διαχρονικά και κυρίως κατά τον 9^ο αι. και στη συνέχεια κατά τον 13^ο αι. Τονίζει επίσης ότι στα έγγραφα αποτυπώνεται η πολυπλοκότητα και η αποτελεσματικότητα της βυζαντινής διοίκησης, η συνέχεια του κράτους, αλλά και η ικανότητά του να προσαρμόζεται στις νέες ανάγκες που προέκυπταν από τις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές, τις πολιτικές και γενικά τις ιστορικές συγκυρίες.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το έργο συμπληρώνεται από περίληψη και κατάλογο περιεχομένων στα γαλλικά (σ. 119-127), από τον απαραίτητο πίνακα ονομάτων και όρων (σ. 129-139) και από δώδεκα πίνακες εγγράφων (σ. 141-153). Χρήσιμη για τον αναγνώστη προσθήκη θα ήταν ο πίνακας συγγραφέων.

Κλείνοντας, θα επαναλάβουμε ότι η παρουσιαζόμενη μελέτη – προϊόν μακρόχρονης ενασχόλησης της συγγραφέως με τα ποικίλα είδη των υπαλληλικών και άλλων εγγράφων– καλύπτει με επιστημονική εγκυρότητα και αποτελεσματικότητα ένα σημαντικό κενό της διπλωματικής έρευνας. Ταυτόχρονα συνιστά πολύτιμο βοήθημα για τους ιστορικούς που μελετούν την κεντρική και επαρχιακή διοίκηση, όχι μόνο γιατί αποτελεί προϋπόθεση για την ορθή προσέγγιση και αξιοποίηση ενός σημαντικότερου πηγαιού υλικού, αλλά και γιατί διαλαμβάνει ζητήματα που αφορούν στις γραφειοκρατικές διαδικασίες και στη λειτουργία και εξέλιξη ποικίλων διοικητικών θεσμών.

Ελισάβετ Χατζηαντωνίου
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

